

СМОЛІЙ

Валерій Андрійович – академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України

ВЕРМЕНИЧ

Ярослава Володимирівна – член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР ЯК МАРКЕР ІДЕНТИЧНОСТІ: ДОСЛІДНИЦЬКІ СТРАТЕГІЇ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИКИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ

У статті актуалізовано методологічні стратегії дослідження українського соціокультурного простору як основи національної ідентичності та базового елемента конструювання консолідаційних символів і цінностей, що є потужною рушійною силою історичного поступу. Розглянуто вплив просторових чинників на формування ідентифікаційного коду та хронотопу української нації, специфіка яких зумовлена численними територіальними змінами, колонізаційними й міграційними процесами, геополітичними практиками метрополій в ареалі українських етнічних земель. У контексті використання концептуальних парадигм просторової історії репрезентовано стратегічний потенціал нового просторового мислення, підґрунтям якого є фіксація геополітичних ризиків історичного досвіду й можливість вчасного реагування на них. Сучасні територіальні конфлікти створюють безпекові виклики для держав, результативність відповідей на які великою мірою залежить від спільних та зважених дій політиків і науковців. Проблема ідентифікаційного дистанціювання соціокультурного простору, своєчасне виявлення загроз національній безпеці та запобігання їм, посилення захисту національних інтересів, прогнозування тенденцій розвитку повоєнного безпекового середовища мають бути стратегічними пріоритетами державної політики України.

Ключові слова: історичний простір, кордони, просторова ідентичність, просторова історія, геостратегічний дискурс, безпекове середовище.

Алгоритм розвитку держави значною мірою визначається тим, як у минулому вибудовувалися її взаємозв'язки зі світом і наскільки раціональною була її просторова будова на різних історичних етапах. Можливо, найвище призначення історичної науки полягає в тому, щоб розшифрувати загадки минулого, досліджувати вплив «шрамів історії» на теперішнє і в такий спосіб бодай якоюсь мірою підняти завісу над майбутнім.

Мета досить амбітна і напрочуд цікава. Для її реалізації потрібно насамперед зробити комплексний аналіз геополітичних ризиків історичного досвіду та конфліктогенних тенденцій просторового розвитку країни, простежити, як динаміка вну-

трішніх і зовнішніх змін її території корелювала з трансформаціями, що відбувалися в часі і просторі у світовому масштабі. Лише неупереджена розмова про здобутки й проблеми допоможе у пошуках відповіді на кардинальне запитання: якою має бути місія гуманітаріїв у поверненні людства від аномальної логіки протистоянь і територіальних конфліктів до стабільного світоустрою? Сподіваємося, що ця місія здійснена.

Боротьба за території, за збереження чи переміщення ліній кордонів опинилася у фокусі протистоянь у сучасному світі, і зовсім не випадково в арсеналі філософів з'явилося поняття «агресивний простір». Це лише метафора, але мусимо констатувати прикрий факт: місце «стріли часу» як символу кращого майбутнього поступово займають моделі невизначеності, пов'язані з чужим агресивним простором. Мілітарні виклики, які постали перед українською державою, актуалізують проблему висвітлення впливу просторового чинника на формування суб'єктності та моделювання ідентичності в контексті осмислення історичних особливостей розвитку соціуму. Історична репрезентація просторового образу країни, як у зовнішньому вимірі (територія, кордони, регіони), так і у внутрішньому (ідентичність, ментальність, історична пам'ять), потрібна сьогодні як ніколи, адже дасть змогу наблизитися до усвідомлення культурно-цивілізаційного коду українського народу, який багато в чому визначає його долю.

Запобігання конфліктам, що виникають на територіальній основі, вбачається одним із головних завдань соціальних теорій сучасності, адже легітимація територіальної цілісності є стратегічним пріоритетом будь-якої держави. Зрозуміло, що жодна держава не може ігнорувати пряму залежність розвитку соціуму від просторових і геополітичних детермінант. Успішність внутрішньої політики завжди залежить від урахування територіального імперативу, оскільки кращої форми структурування соціуму з метою впорядкування суспільних відносин, ніж територіальна організація, людство поки що не знає. Для України такий до-

слідницький ракурс особливо важливий саме тому, що в період свого недержавного життя вона змушена була пристосовуватися до адміністративних норм і соціально-економічних відносин суміжних держав і дістала у спадок не лише неабияку регіональну строкатість, а й практичну відсутність науково обґрунтованих моделей просторового розвитку і територіальної організації. Саме тому оцінка геополітичних впливів, що спричинили формування в українському соціумі проявів роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та ідентичностей, є відправною точкою для розуміння контроверсійних процесів та змін в українській історії. Від того, наскільки точно в історичному аналізі враховуватиметься калейдоскоп просторових векторів розвитку разом з витокami демаркаційних ліній політичного, культурного, релігійного та іншого походження, залежить у кінцевому підсумку якість соціальної діагностики.

Історія є наукою про час, але час стає доступним для розуміння й узагальнення лише тоді, коли його введено в певний просторовий контекст. Час і простір — два основоположні поняття, які структурують наші уявлення про світ і становлять категоріальну основу історичного мислення. Втім, традиційно часові та просторові виміри історичного знання перебувають, за висловом Райнгарта Козеллека, у стані «сумнівної опозиції». Тим, хто береться розмірковувати про співвідношення простору й історії, зауважував він, «доводиться рухатися по тонкому льоду». Опиняючись перед формальною альтернативою — «простір або час», переважна більшість істориків робить вибір на користь теоретично слабо обґрунтованого домінування часу. Але ж простір, який сам має власну історію, «може бути метаісторичною передумовою будь-якої мислимої історії» [1].

Сьогодні на наших очах відбуваються потужні зрушення в методології соціогуманітаристики, які проявляються в переході від класичних і некласичних до постнекласичних трактувань динаміки людського буття. Якщо класичні концепції утверджували представлення форми часу через форми простору, то

постнекласичне бачення будується на тому, що форми часу визначають, «розкривають» і репрезентують простір. Уведення до соціальної онтології ідеї хронотопу зумовило ситуацію, в якій процесуальність, динаміка, часовість стали умовами осмислення структурності, стійкості, просторовості соціального буття. Поступово усталюється розуміння необхідності відмови від одновимірного «лінійного прогресу», вихідним пунктом якого є засаднича неминучість повторення більшістю країн того шляху, який уже пройшли нинішні глобальні лідери. Визнається періодичне зміщення впродовж тисячоліть центрів світової динаміки, а отже, пропонується принципово нове бачення просторовості та її ролі в історичному процесі. Поняття «просторово-часової конвергенції» відкриває широкі горизонти для усвідомлення появи нового просторового мислення та (пере)осмислення впливу ідентифікаційних пріоритетів на вироблення хронотопонімічних координат формування цивілізаційно-світоглядних орієнтирів. А це означає, що людині стають доступні нові топоси, здатні реально позначатися на її самоідентифікації, змінювати суб'єктивні параметри сприйняття нею світу та зумовлювати вектори її ідентифікаційних стратегій.

Характерною рисою нового просторового мислення є фіксація геополітичних ризиків історичного досвіду й можливість вчасного реагування на них. Простір репрезентується як субстанція досвіду, а не його функція, належить не до умоглядних категорій, а до тих, які вкорінені в будь-якому історичному досвіді і у будь-якому матеріалі (особливо ментальному та ідентифікаційному). Для сучасної соціогуманітаристики вже стало звичним трактування простору як рухливої ієрархії відмінностей чи розбіжностей, реальної протяжності території, на якій у тій чи іншій формі тривало життя людини. Історичний досвід розглядається не стільки як зміна «часових пластів», скільки як багатоманітність просторів та їхнє постійне перетворення відповідно до потреб конкретного соціуму. Орієнтація на культурну трансцендентність передбачає врахування в

дослідженні просторової специфіки як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Історичний наратив поступово набуває просторово-ідентифікаційного виміру, орієнтуючись на компаративне осмислення ідентичностей у розмаїтті культурних просторів, що створюють мінливий світовий порядок.

Немає сумнівів, що в XXI ст. відповідний історичний наратив усталиться в науковому дискурсі, адже нині відбувається не лише швидке нагромадження наукових знань про простір та ідентичність, а й їх історичне осмислення на новій філософській основі [2–5]. Зрозуміло, що живить цей процес природне прагнення науковців впливати на сучасні інтеграційні процеси, зокрема на формування загальноєвропейського геополітичного простору, але не меншою мірою — і суто пізнавальний інтерес до дослідження просторових культур і їх взаємовпливів, до з'ясування місця і ролі ідентичностей у соціотрансформаційних процесах [6]. Прикметно, що проблема територіального образу України і її регіонів на нових засадах просторової історії є стрижневою для розуміння української перспективи [7]. На жаль, історичні наративи не містять переконливих пояснень, чому попри переважання у світі сил, що прагнуть миру, спокою й законності, у ньому так багато зла й насильства. Виявилось, що потаємні пружини найглибшого конфлікту між цінністю людського життя і готовністю «сильних світу цього» без вагань посягнути на неї не підвладні історіографічним рефлексіям. Проте в історичних наративах чітко простежується двоєдиність і зіставність семантичних полів, які репрезентують глобальну динаміку світового розвитку та регіональну варіативність її геостратегічних вимірів.

Домінування у світовій геополітиці стратегій просторової експансії посилює актуалізацію пошуку парадигм гармонізації культурного простору та сталого розвитку соціумів. Глобальний культурний простір став не просто середовищем існування людини, а й мірилом її цивілізованості та гуманності. Сучасні концептуальні підходи все більше орієнтуються на

осмислення простору як семіотичної системи в контексті розгляду тенденцій формування геополітичних уявлень, пов'язаних з ідеологіями та практиками політичного експансіонізму. Важливою методологічною новацією стає аналіз впливу геополітичної ситуації на характер реалізації й захисту національних інтересів та вибудова на основі цього аналізу просторово-структурних моделей безпекового середовища. Активно досліджуються взаємозв'язки культури і національного простору, глобальних, регіональних і локальних культурних форм, які найкраще забезпечують цілісне відтворення соціального життя на конкретній території та позначають стратегії конфліктогенного транзиту соціокультурної ідентичності.

Здавалося б, досвід ХХ ст. мав навчити людство обачності й поміркованості, однак під акомпанемент розмов про гуманізм, свободу, демократію у світі продовжують тривати війни. В епіцентрі геополітичної конфронтації опинилася і Україна, в якій зовнішні загрози поєднуються із внутрішньою нестійкістю держави й перманентними кризами, що стали реаліями нашого буття. З цього погляду проблема територіальності в осмисленні геополітичних ризиків історичного досвіду набуває геостратегічного значення. Завдання наукової репрезентації еволюції української геостратегії, витоків та наслідків складного переплетення цивілізаційних і геополітичних векторів просторової динаміки, територіальних детермінантів виникнення конфліктів ідентичностей та алгоритмів формування нестійких ідентифікаційних пріоритетів найбільш системно піддаються розв'язанню в руслі геостратегічного дискурсивного підходу.

Геостратегічний дискурс розглядається як когнітивна система, в рамках якої відбувається не лише дослідження геополітичного та геокультурного простору, а й формування геостратегії як теоретичної моделі та політико-безпекової практики. Стратегічні наративи в умовах російсько-української війни стають одним із щаблів конструювання національно-державної ідентичності, створення стрижня смислового протистояння у соціально-політичних

конфліктах. Невизначеність стратегічних нарративів спричиняє множинність інтерпретацій реальності та зниження якості інтелектуального аналізу ситуації. Все це зумовлює гостру потребу в актуалізації геостратегічного дискурсу, пов'язаного з простором, ідентичністю, безпекою, кордонами, територіальністю, суверенітетом, процесами глобальної та геополітичної регіоналізації. Сила стратегічних нарративів полягає в їх мобілізаційному функціоналі, навіть за відсутності матеріальних та військових ресурсів, адже «ефективний стратегічний нарратив — це вдалий спосіб для слабого гравця отримати конкурентну перевагу над сильним» [8]. Тому інформаційна політика України має оперувати українськими стратегічними нарративами та «формувати потрібні для реалізації української геостратегії меседжі» [9]. Аналіз просторової специфіки України в історичній ретроспективі, визначення геопросторових сегментів історичної реальності, окреслення культуротвірних чинників регіоналізації, прояснення особливостей територіальної ментальності та ідентичності обов'язково мають стати базовими векторами українського геостратегічного наративу.

Чи правомірно в глобалізаційних реаліях, позначених взаємопереплетенням стратегій геополітичного протиборства, означувати сучасну епоху як «посттериторіальну»? Американські політологи Єль Фергюсон і Річард Мансбах дають на це запитання ствердну відповідь, адже сукупність геополітичних стратегій світового розвитку все більше нагадує глобальне павутиння нестабільних структур, а велика територія держав не є запорукою їхніх переваг у геополітичних суперечках. Простір постійно перебуває в стані змін, механізм яких пов'язаний із процесами формування глобальних мереж взаємодії (*fusion*) і одночасним розщепленням спільнот на локальні структури, навколо яких відбувається самоідентифікація (*fission*). Кордони держав дедалі менше визначають політичний простір, базований на економічних, соціальних чи культурних інтересах. У цих інтересів з'являються власні кордони, які внаслідок перехрещення процесів глобалізації

та локалізації все менше збігаються з кордонами держав. Крім того, в межах одного простору можуть існувати спільноти, які перебувають у різному історичному часі. Цей ефект значно посилюється міграційними чинниками, які активізуються в часи війн та конфліктів, пов'язаних із «боротьбою за простір» [10].

Сучасні просторові виклики небачено загострюють проблему осмислення динаміки конфліктизації міждержавних відносин в умовах мілітаризації, адже силове вирішення територіальних суперечок становить значну загрозу для міжнародної безпеки. Ескалація напруженості і застосування насильства у «боротьбі за простір» незмінно призводять до конфронтаційних дій та збройних конфліктів. Майбутнє в таких координатах виглядає сутінковим і погано прогнозованим, із чималими втратами, економічними ризиками, невизначеністю, асиметричними ідентифікаційними стратегіями. Рівень культури міждержавного та міжетнічного спілкування має ознаки негативістської акцентуалізації, які формуються під впливом стереотипів, насаджуваних пропагандою, і легко переростають в агресивність із застосуванням насильства. У таких ситуаціях різко активізуються спроби легітимації «права на простір» (*right to space*), боротьба за який набуває сакрального характеру і вирізняється тривалим характером і високим ступенем жорстокості. Форми «боротьби за простір» демонструють широкий спектр проявів: цивілізаційний (реалізація національних цінностей), соціально-економічний (встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей розвитку), військово-стратегічний (досягнення політичних цілей з використанням військової сили), інформаційний (інформаційно-культурна безпека) тощо. За таких умов стає цілком очевидним, що перевагу в геополітичному протистові отримує той геополітичний суб'єкт, який контролює ключові (геостратегічні) «точки» простору.

Логічним видається й інше запитання: чи провокує зміна кордонів ідентичності просторові конфлікти в «посттериторіальну» епоху? Зрозуміло, що нерівномірність історичного

розвитку неминуче посилює територіальні конфлікти, динамічна взаємодія різномасштабних процесів у багатовимірному глобальному просторі створює безліч рубежів та внутрішніх кордонів. Багато з них поховані під шаром сучасності і нічим себе не виявляють, але в умовах нестабільності й порушення рівноваги вони здатні проявлятися підвищеною конфліктністю. Історична динаміка — це постійне формування й перетворення, розподіл і перерозподіл просторів, значущих для різних спільнот та індивідів. У часи конфліктів і війн ця динаміка небачено ускладнюється, саме з нею найбільше пов'язуються тривоги людства. То чи не варто, зважаючи на наявні глобалізаційні виклики, дослухатися до філософів, які пропонують простір і час «поміняти місцями» та усвідомити необхідність усталення нового просторового мислення? Кому, як не історикам, під силу «перекласти» ці абстрактні філософські сентенції мовою геополітики й геокультури?

Проблема вибудови певної ієрархії наукових знань про простір і територію, про співвідношення глобального, регіонального і локального у розвитку людства завжди перебувала у фокусі уваги науковців. Так званий «просторовий поворот» (*spatial turn*) у соціогуманітаристиці супроводився своєрідним ренесансом соціології простору Георга Зіммеля, а відтак, і актуалізацією значення просторових категорій і відповідних метафор. Сама поява в історіографії терміна «просторовий поворот» великою мірою була спричинена спробами дистанціюватися від визначення часу як основоположної категорії в історичній науці та перейти до глобальної постановки питання про місце й роль простору. Образи простору почали моделюватися за канонами відкритості, публічності, спроможності дивувати. Простір почав сприйматися як текст, який можна по-різному прочитати й осмислити.

«Утвердження» простору в наукових дискурсах і надання йому інноваційних смислів у зв'язці «час—простір» відбулося в другій половині 80-х років ХХ ст. Вводячи до наукового обігу поняття «просторовий поворот», аме-

риканський географ і урбаніст Едвард Соджа звертав увагу на тенденцію пріоритетності часу в наративах ХІХ—ХХ ст. Проте, наголошував вчений, варто фіксувати зміни в бік визнання значущості простору, пов'язані з іменем Анрі Лефевра, який доводив, що «простір знання» і «знання простору» категорії не однопорядкові, хоч і взаємозалежні [11]. На думку А. Лефевра, будь-який простір в історичному аналізі слід насамперед «розкодувати», відобразивши його як соціальний продукт, унаслідок чого кожен історичний період буде представлено як проекцію певної модифікації простору [12]. Підходи Анрі Лефевра активно засвоювали постмодерністи, хоча в їхніх теоріях проблема співвідношення часу і простору еволюціонувала в напрямі символізації. Жан Бодріяр в ключі семіотики запропонував картину «семіургічного» суспільства, в якому просторові відносини організовані не стільки навколо виробництва й обміну, скільки навколо семіотичних кодів, знаків та образів [13, с. 10]. Активно відреагував на філософське бачення необхідності переосмислення співвідношення часу і простору Карл Шлегель, наголосивши на тому, що без місць «історії не існує» [14]. Якщо ідея Едварда Соджі полягала в «територіалізації» надто темпоралізованого та історизованого наративу шляхом додавання просторового виміру до часового, то в працях його послідовників простір виступав як соціальний конструкт, базис для аналізу історії протидіючих соціальних зв'язків та стратегій.

У сучасній соціогуманітаристиці «поворот до простору» відбувається в межах дискурсу глобалізації, який активізує дослідження соціокультурних зв'язків «глобального суспільства» та локальних регіонів. Він постає одним із важливих параметрів вироблення нових методологічних підходів, спрямованих на усвідомлення того, що позбавлений «просторової перспективи» погляд на соціальні відносини може створювати ілюзорне уявлення про реальну дійсність. В історико-філософських дискурсах простежуються орієнтації на репрезентацію просторової чи локалізованої картини світу і окреслення місця людини в ній.

Інтерес до регіональних контурів культурних просторів сприяє наближенню до розуміння динаміки та закономірностей функціонування єдиного світового хронотопу, вибудови параметрів та мережевих складових «глокального» простору. Введене Едвардом Соджею поняття «просторовий поворот» почало жити власним життям у постмодернізмі, і сьогодні вже майже не залишилося жодної соціогуманітарної дисципліни, яка не здійснила б власного «повороту до простору».

Реалії російсько-української війни загострюють проблему (пере)осмислення причин та наслідків сегментованості українського простору, що виникла на ґрунті регіональних, культурних, релігійних, ідеологічних, мовних розбіжностей і становить джерело потенційних небезпек. Те, що методологічний інструментарій дослідження територіальності, з яким історичні наукові школи увійшли в ХХІ ст., потребує оновлення й переорієнтації на новітні просторові концепції та регіональні тренди, не викликає сумнівів. Історична наука зможе повноцінно виконувати свою місію за умови якісних методологічних інновацій та використання потенціалу міждисциплінарності, причому не лише в контексті простого застосування методів споріднених наук, а й у їх інтеграції на рівні конструювання нового наукового знання. Міждисциплінарний підхід у пошуку інноваційних парадигм дасть змогу істотно змінити ракурси дослідження регіонально-просторового розвитку, ввести розгляд феномена територіальності в загальний контекст світової соціотрансформаційної динаміки та наблизитися до розуміння ключової, за Райнгартом Козеллеком, проблеми в історичному аналізі — співвідношення «простору досвіду» і «горизонту очікувань» (просторово-часової динаміки) [15]. Для цього лише потрібно обрати дієву теоретико-методологічну модель, яка дозволить здійснити «прорив горизонту очікувань» та репрезентувати «новий простір досвіду», вибудований на основі синхронного аналізу й порівняння, а не апологетизації; переплетення й перехрещення, а не альтернативи; конструювання паралелей чи протиставлень

за ознаками самоцінності й самодостатності інакшості, а не ворожості й негативізму.

Цілком імовірно, що такою моделлю виявиться просторова історія (*spatial history*) — сучасний напрям у системі історичного знання, здатний запропонувати вирішення проблеми співвідношення «простору досвіду» і «горизонту очікувань» на основі алгоритмів методологічної переорієнтації у студіюванні просторово-регіональних проблем та осмисленні феномена територіальності. У концептуальному вимірі просторова історія являє собою методологічний конструкт, придатний для осмислення складного переплетення різновекторних цивілізаційних та геополітичних впливів у просторовому розвитку територій у сполученні з історично зумовленим етнокультурним, мовним, конфесійним розмаїттям упродовж багатьох століть. Дослідницькою сферою та завданнями просторової історії є фіксація геополітичних ризиків історичного досвіду й територіальних змін, які відбувалися впродовж віків в історичному просторі, прояснення причин та мотивацій їх виникнення. Утверджуючи екстравертні у своїй основі підходи, просторова історія зосереджена не стільки на території як об'єкті історичної дії, скільки на відповідних просторових суб'єктах та практиках — політичних і геополітичних впливах, трансформаційних процесах, кордонних стратегіях, територіальній, економічній, воєнній експансії, переформатуванні та боротьбі державних, національних та регіональних інтересів.

Предметне поле просторової історії формується в міждисциплінарній площині, в руслі ідей територіалізації темпоралізованих наративів, на основі синтезу антропології, глобалістики, регіоналістики, локалістики, урбаністики, теоретичної лімології, соціології й семантики простору, ментальної географії й картографії та низки інших субдисциплін. Сучасний дослідник просторових ареалів не може абстрагуватися від тих концептуальних трендів, які потребують радикального перегляду всієї системи відносин по лінії «час—простір» та зосередження уваги на регіональності та локальності. Напрацювання просторової історії

вже серйозно впливають на «культурне конструювання простору» і появу геополітичних та геоісторичних стратегій дослідження соціумів з акцентом на утвердженні нових ракурсів осмислення просторових координат існування імперій, націй та регіонів на перехресті культур і цивілізацій [16, 17].

Фундаментом просторової історії є не подієва канва з опорою на хронологію, а відтворення у певних територіальних межах специфічних особливостей соціального й культурного простору з акцентом на дослідженні кордонів і погранич та новим баченням співвідношення центральності й периферійності. Застосування такого підходу зумовлює можливості для розгляду території України як політико-географічного прикордоння, своєрідної «поверхні вирівнювання», на якій протягом століть стикалися й перепліталися інтереси Росії, Польщі, Австро-Угорщини. Те, що «базис ерозії» впродовж XVI—XVIII ст. перебував на теренах Польщі, безпосередньо зачіпало інтереси українців, оскільки Правобережна Україна не лише стала основним ареалом польсько-російського протистояння (ускладненого втручанням Туреччини і Швеції), а й зазнала цілої серії запустінь і безпрецедентних руйнувань. Експансія Росії на Захід уже в другій половині XVIII ст. призвела до фактичного поглинення нею України із цілковитою втратою решток української автономії. Природним у цьому контексті стало спочатку формування регіональної «малоросійської» ідентичності, а потім і модерної української нації. А «боротьба за статус» визначила не лише напрям еволюції останньої, а й значною мірою вплинула на конфігурацію нового квазіфедеративного державного об'єднання — СРСР. Безликий «умовно український» простір став рельєфним і, що надзвичайно важливо, дістав чітко зафіксовані кордони. Це дало змогу під час розпаду Союзу окреслити територію України без серйозних конфліктів і протистоянь. На жаль, сьогодні проблеми, пов'язані з територіальною цілісністю України та її геополітичним становищем, стали для держави серйозним цивілізаційним викликом.

Сучасне зростання ролі просторових чинників у суспільній динаміці відбувається під безпосереднім впливом глобалізації, яка безповоротно відкинула ідею прямолінійного суспільного прогресу. Глобалізаційні траєкторії похитнули традиційні уявлення про центр-периферійну взаємодію і кардинально переформатували глобально-регіональні зв'язки. На зміну двополярному світу прийшов поліцентризм, а в такому світі «кордонні стратегії» й «пограничні стани» потребують особливої уваги. Поряд з теоріями «детериторіалізації», пов'язаними з віртуалізацією соціальної взаємодії, з'являються концепції «креативного капіталу», орієнтовані на вибір оптимального місця проживання в умовах мінливості безпечної ситуації [18, с. 68–77]. В рамках школи «критичної геополітики» вибудовуються алгоритми осмислення нових вимірів безпеки з орієнтацією не стільки на територіально-географічне, скільки на інтерсуб'єктивне бачення простору. Увага фокусується на проблемах геополітичної культури, символах, образах, уявленнях громадян про «природні» та «історичні» кордони. За Джерардом О'Тоалом, пріоритетними сферами досліджень тут є ідентифікаційні маркери, національні традиції, геополітичні дискурси, просторові концепції в різних культурах. За такого підходу простір перестає бути нейтральною для людини категорією — певні регіони перетворюються на національні символи, мобілізуються всі історико-культурні ресурси місця. Акцент робиться на констатації зміни рівнів просторової організації сучасного світу, структурування якої відбувається на основі диференціацій — відмінностей, сформованих у процесі історичного та геополітичного розвитку [19].

Примхливе поєднання процесів глобалізації та диверсифікації змінює не лише усталений світопорядок, а й аксіологічні системи й принципи його наукового пізнання. Для соціогуманітаристики останнє 20-ліття виявилося часом зміщення акцентів від соціального рівня, пов'язаного з вивченням умов буття людських спільнот, до геокультурного, де на перший план виходять територіальні ідентич-

ності й особливості ментальності локальних соціумів. Поряд із традиційною характеристикою території як «всюдисутнього чинника», що структурує політичне, економічне й соціальне життя, визначає параметри колективних реакцій, усталюються підходи, орієнтовані на розуміння простору як основи національної ідентичності, базового елемента конструювання консолідаційних символів та цінностей, які виступають потужною рушійною силою історичного поступу. Такий простір визначають як культурно-історичний, оскільки історія у найширшому розумінні — це історія культури у часі і просторі.

Ідентичність у культурно-історичному просторі постає у вигляді комплексу прагматичних, символічних, рефлексивних реальностей, тісно переплєтених із ментальними інтерпретаціями, які проявляються в уявленнях та формах сакралізації просторових смислів. Це дозволяє зрозуміти причини формування в одному просторі різних його «образів» і, відповідно, різних моделей ідентичності. Процес ідентифікації в такому просторі великою мірою залежить від соціокультурних контекстів. Їх постійна зміна, множення та накладання ментально-ціннісних моделей, стереотипних уявлень та форм соціального контролю призводить до розмивання «образу простору» і трансформації історичної пам'яті. Саме історична пам'ять є тим ресурсом, який здатний структурувати «образ простору», зумовлювати його мобільність та адаптивність, формувати основу для соціальної взаємодії та взаєморозуміння. Єдине, що здатне страхувати соціум від ризиків та небезпек політичних маніпуляцій, — це культура історичної пам'яті. Лише їй під силу «створити систему загальноприйнятних у соціумі норм, обмежень, моральних заборон. Тільки вона проводить чітку межу між можливим і неможливим, чесним і безчесним. Там, де закінчується простір культури, починається простір варварства» [20, с. 14].

Культурно-історичне розмаїття України істотно загострює питання політичного «контролю над простором» (*control over space*). Простір, що перебуває під контролем держави,

найчастіше називають геополітичним полем. Політологи розрізняють ендемічне поле — простір, який контролюється державою тривалий час і який визнається сусідами; прикордонне поле — територія, яка перебуває під контролем певної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному плані; перехресне поле — простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне поле — безперервний простір; геополітична опорна точка — місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється однією державою, але комунікації до цієї території належать іншій; метаполе — простір, який одночасно освоюють кілька держав [21, с. 178]. Навіть одне з визначень геополітики зводиться до репрезентації її як науки про контроль над простором — політичним, економічним, військовим, демографічним, комунікаційним, релігійним, інформаційно-ідеологічним і культурно-цивілізаційним. Те, що сьогодні контроль над простором набуває нових вимірів, значно актуалізує його значення як невід’ємної складової цивілізаційного утвердження будь-якого суб’єкта геополітики. Очевидно, що стабільність, стійкість та безпека геополітичного суб’єкта забезпечується шляхом досягнення певного оптимуму влади над підконтрольним йому простором.

Проблема забезпечення «контролю над простором» корелює з комплексом питань, пов’язаних із визначенням геополітичного статусу держави. Американський геополітик Ніколас Спайкмен, уводячи до наукового обігу поняття «геополітична могутність держави» (*geopolitical power of the state*), виокремив 10 критеріїв, які її зумовлюють: поверхня території, природа кордонів, населення країни, корисні копалини, економічний і технологічний розвиток, фінансова міць країни, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух. За Спайкменом, забезпечення провідної позиції держави можливе лише за умови найвищих оцінок за всіма критеріями (порівняно з іншими країнами), в іншому разі держава поступово втрачатиме свій статус та частину суверенітету. Саме в гео-

графії вчений вбачав «ключі до проблем військової й політичної стратегії, адже міністри приходять і йдуть, навіть диктатори помирають, а гірські хребти залишаються непорушними» [22].

Відтворення просторових образів і переведення їх у реєстр візуалізації, аналіз впливів пограничних станів на процеси формування ментальних кордонів та символічних кодів відбувається в руслі ментальної географії. Вона оперує певним набором просторових концептів — «просторовий образ», «географічний образ», «просторова ідентичність», «територіальна ідентичність», «локальні міфи», «культурний ландшафт», «локус». За їх допомогою усвідомлюються витoki просторових конфліктів, що виникають на перетині діаметрально протилежних смислів та амбівалентних ідентичностей, відбувається наближення до розуміння логіки формування ментальних кордонів. Ментальні межі території формуються внаслідок просторово-часової діяльності людини, яка репрезентується в історії та культурі, традиціях і міфах, простежується у наявності чи відсутності маркерів самосвідомості. Тому надзвичайно важливо уважно аналізувати вплив територіального фактору на процес формування й трансформації ментальних і реальних кордонів та «прораховувати» ризики, пов’язані з граничністю будь-якого простору. У нашому нестабільному світі саме кордони ще довго формуватимуть ідентичності й запобігатимуть поширенню усвідомлюваних і непередбачуваних небезпек, створюватимуть орієнтири для дистанціювання від «безмежної глобальності» та інституційні механізми, які захищатимуть стабільність внутрішнього простору від агресивних зовнішніх впливів.

Як з’являються та зникають кордони? Це питання хвилювало людство протягом усієї історії цивілізаційного розвитку. На перший погляд, відповідь є очевидною, адже кордони закріплені в міжнародних угодах, наведені на географічних картах, мають визначені територіальні координати. Однак вони не існують як щось незмінне, вони здатні трансформуватися разом зі зміною культурно-історичних епох.

Якщо зазирнути на 100 чи 200 років в українську історію, звичних нам кордонів ми не побачимо. Проте побачимо унікальну культуру — сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених українським народом, та відчуємо незбориму силу «духу народу» (*volksgeist*), який вважають основним демаркатором національної спільноти. Відповідно, кордон здатен виникати там, де є консолідоване культурно-національне відчуття спільноти. Кордон — це не просто фізична межа, що відділяє нас від іншої держави; кордони проходять всередині нас, вони виникають зі світоглядних орієнтирів та ментальних цінностей. Саме «дух народу» прокладає реальні кордони, формує відчуття історичної спадкоємності, налагоджує непростий діалог «своїх» та «чужих». Лише в діалозі можна навчитися «чути іншого» та відчути «єдність у різноманітності», яка є головним визначальним елементом української ідентичності.

Без сумніву, демократичні цінності є основою економічного поступу й технічного прогресу сучасних держав. Але формування демократичних інститутів неможливе без наявності системи діалогічної культури, спрямованої на гармонізацію соціальних відносин, та консолідаційної ідентичності як головного соціокультурного інтегратора суспільства. Ідентичність здатна «заперечувати» та «утверджувати», «координувати» та «перетворювати» соціокультурну реальність, позначену амбівалентними орієнтаціями та стереотипами, але зрештою покликана гармонізувати відносини, організуючи між крайніми рівнями конструктивний діалог. Слід усвідомлювати, що соціокультурна реальність не є фізичною реальністю, ця реальність герменевтична та інтерпретативна, вона є реальністю можливостей та перспектив, конфліктів та суперечок. Її обов'язково потрібно «пізнавати», адже ця реальність існує і здатна протистояти й чинити опір спробам інформаційного чи реального «вторгнення» до власного ментального простору.

Реалії російсько-української війни висунули на передній план нагальні завдання, пов'язані з визначенням ролі національної держави у

формуванні концептуальних засад консолідаційної ідентичності, подоланні цивілізаційної розколоти українського суспільства, яка позначена конфліктною специфікою регіональної ментальності, діаметрально протилежними культурними орієнтаціями населення України. Вирішення цих завдань, за умови докладання консолідованих зусиль держави і суспільства, цілком реальне, адже «ідентичність не є сталою сутністю, а належить до сфери цілеспрямованої діяльності і позиціонування» [23]. Проте наблизитися до їх реалізації неможливо без прояснення проблеми співвідношення реальних кордонів та уявлень соціумів щодо проходження межі між «своєю» й «чужою» територією. Територія здатна відігравати не лише роль національного інтегратора, так само їй притаманна негативно-обмежувальна функція відділення «своїх» від «чужих». У цьому розумінні кордон набуває ознак не просто лінії політичного чи адміністративного розмежування, а виразного символу-коду, змістовного орієнтиру реальності, здатного впливати на формування мотиваційної сфери й гетеростереотипів, зумовлювати межі «культурної дистанції». Переміщення кордону або непряма його загроза можуть сприйматися як регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету, спричиняти психологічні травми.

Вектори розуміння «іншого» закладаються середовищем і щоразу, як пише Ганс-Георг Гадамер, «розуміння й нерозуміння знаменуює розширення індивідуальності» і виступає як «випробування можливої спільноти» [24, с. 112—130]. Політичний організм, що дбає про відтворення внутрішньої ідентичності, повинен не лише підтримувати обриси власних кордонів, а й створювати систему їхньої легітиматії. Оптимальним є варіант, коли діалогічне розуміння «інакшості» відводить кордону роль обмежувача власного соціокультурного простору, не закриваючи його наглухо. Гірше, коли держави вбачають ознаку сили в непроникності кордонів, а культурний простір сусідів розглядають як зону власного політичного впливу. За таких умов надмірна увага до проблем кордонів обертається посиленням поля-

ризації по лінії «свої—чужі» і «працює» не на посилення, а на послаблення національно-громадянської ідентичності.

Формування ідентичності зумовлено дією різних чинників — просторових, регіональних, історичних, ментальних, соціокультурних. Для багатьох держав світу це «відкритий» і незавершений процес, але водночас — запорука їх демократичного розвитку та утвердження цивілізаційних цінностей, репрезентація можливостей для конструктивного діалогу й пошуку компромісів. На творення ідентичності великою мірою впливають і зовнішні, геополітичні фактори, особливо пов'язані з наявністю конфліктних ситуацій та війн. На протигагу геополітичним або ідеологічним цілям традиційних війн, цілі сучасних війн перебувають у сфері політики ідентичності [25, с. 15]. Такі війни починаються з відповідних трансформацій у сфері свідомості та з певних когнітивних дисонансів у питаннях ідентичності. Ведуться вони проти «чужих», адже вони є «іншими», а також для того, щоб консолідувати «своїх» та легітимізувати владу.

Як зазначають Борис Парахонський і Галина Яворська, кордони держави та межі її ідентичності за своєю природою є когнітивними сутностями. Війни відбуваються саме для того, щоб змінити межі ідентичності, зруйнувати внутрішній простір держави, зокрема шляхом знищення політичних і ментальних кордонів. «Війни виникають у межах певної соціальної формації в результаті спонтанних змін інтересів або усвідомлення своєї окремішності, іншої форми самоідентифікації та відокремлення від первісної форми солідарності» [26, с. 161—169]. Війни неможливо уникнути, якщо її ключовим чинником є прагнення нав'язування уявлень, інтерпретацій, моделей співіснування сусіднім країнам. Натомість конфліктам можна запобігти, якщо триматися в межах власного простору, не зазіхаючи на територіальну цілісність та права інших держав.

Немає сенсу сперечатися з Ентоні Смітом, який наголошував на тому, що однією з найголовніших детермінант національної ідентичності є історичний простір [27, с. 23]. Про-

сторова специфічність — характерна ознака як регіональної структури українських земель, так і ідентичнісних пріоритетів їх мешканців. Питання про те, чому проблеми формування просторових ідентичностей виявляються «легкозаймистими», надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак уведення його в контекст просторової історії в широкому хронологічному діапазоні обіцяє все ж певне наближення до розкриття «секретів несумісностей». У будь-якому разі очевидно, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на «виклики долі» здатні відлунувати сьогодні і несподівано проявлятися у поведінкових реакціях і ментальних настановах. Мобілізаційний потенціал регіональної свідомості може використовуватися як з конструктивною, так і з деструктивною метою. За відсутності загальної консолідаційної ідентичності актуалізація просторових ідентичностей може супроводжуватися фокусуванням негативної суспільної енергії. Втім, без самоідентифікації соціуму з конкретним простором неможливо окреслити його реальні та ментальні кордони. «Історія кордонів» та «кордони історії» нерозривно пов'язані між собою та виразно демонструють стійкий вплив геопросторових чинників на ментальну й ідентифікаційну специфіку соціумів.

В умовах глобалізаційних трансформацій виникають нові модифікації просторових ідентичностей, глобалізація взагалі анулює уявлення про те, що соціуми перебувають у «закритих» просторах. Просторова ідентичність стає динамічною, мобільною, транзитивною, вона зникає і відроджується на нових засадах міжтериторіальності. В цьому контексті прискіпливого вивчення потребують практики ідентифікаційного самовизначення територіальних спільнот, домінування просторової, територіальної, регіональної самосвідомості, специфічних систем цінностей, норм і правил поведінки, територіальних інтересів. Спільноти завжди асоціюються з тими чи іншими місцями та визначаються через свою належність до них. За умов розми-

вання будь-яких цінностей, образів та нормативів «прив'язка до території стає часто-густо вирішальною та єдиною умовою утримання стабільності, що, напевно, і становить одну з причин такого поширення локальних чи регіональних ідентичностей» [28].

Термін «просторова ідентичність» (*place identity*) усталився в науковому обігу наприкінці 1970-х років завдяки американському психологу Гарольду Прошанському, який позначував ним процес репрезентації образу локального місця у ментальному особистісному просторі як попури спогадів, інтерпретацій, ідей і почуттів [29]. У баченні географів просторова ідентичність трактується як пережиті чи усвідомлені смисли суб'єктивної суспільно-географічної реальності, які формують відчуття належності людини до певного простору і соціуму [30]. Це не стільки сукупність індивідуальних ментальних оцінок та вражень, скільки колективне усвідомлення ідентифікаційних «маркерів простору», зумовлених соціально-економічною, культурною і геополітичною динамікою. На формування просторової ідентичності великою мірою впливають особливості розвитку соціальної сфери та інфраструктури, рівень соціальної безпеки, соціально-культурне середовище, пріоритетні морально-етичні норми, сформовані в певному соціумі погляди на світ і на конкретну територію. За Бенедиктом Андерсоном, просторова ідентичність виявляється у сприйнятті індивідом себе як представника «уявленої спільноти», яка характеризується наявністю спільної території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій і способу життя [31, с. 59–66]. Таке сприйняття навколишньої дійсності стає базою самосвідомісних орієнтирів соціуму та спричиняє ситуацію превалювання ментальних уявлень про дійсність над самою дійсністю.

Як соціокультурний феномен просторова ідентичність репрезентується на різних рівнях і стосується об'єктів різного масштабу та змісту. Науковці виділяють глобальний, континентальний, національний, регіональний та локальний рівні ідентичності, на кожному

з яких відбувається процес «присвоєння» і сприйняття простору. Термінологічний інструментарій для позначення просторової ідентичності досить варіативний — ідентичність з місцем (*place identity*), регіональна ідентичність (*regional identity*), локальна ідентичність (*local identity*) та ін., проте це не перешкоджає саме в системі просторово-ідентифікаційних взаємозалежностей відшукувати відповідь на питання: як впливає на людину середовище її проживання, точніше, які саме елементи макро-, мезо- і мікросередовища на тому чи іншому етапі сприймаються нею як пріоритети ідентичності. Цим шляхом у просторовій аналітиці можна йти і далі: простежувати ставлення населення того чи іншого регіону до глобальних, загальнонаціональних, регіональних змін і аналізувати відповідні особливості їхньої ментальної, соціальної й політичної поведінки.

Очевидно, що генерування консолідаційної моделі просторової ідентичності для українського суспільства стає смислоформуючою стратегічною проблемою. Стратегії її конструювання орієнтуються на акцентування як минулих історичних «ментальних смислів», так і нових «брендів», пов'язаних із майбутнім потенціалом території. Знайти єдину об'єднавчу стратегію цілком реально за допомогою застосування парадигми «культурного розмаїття». Глобалізації не вдалося гомогенізувати сучасний світ і нейтралізувати конфліктогенні практики, тому є нагальна потреба в нових стратегіях, які забезпечували б мирне співіснування різних культурних систем. Культурна розмаїтість (*diversity*), що лежить в основі європейського культурного розвитку, є однією з найвищих цінностей людства і включає в себе традиції і спадковість, стає рушійною силою сталого розвитку різних соціальних груп — від місцевих громад до націй [32]. Це елемент спільної спадщини людства, захист якого є етичним імперативом. Культурне розмаїття перебуває в основі економічного, інтелектуального, морального та духовного зростання, воно є найціннішим активом, необхідним для досягнення сталого розвитку суспільства. Уявна культурна монолітність рано чи пізно стає

перешкодою для формування національної та регіональної ідентичностей, призводить до нівелювання культурних особливостей регіонів та ігнорування соціальних потреб локальних соціумів.

Не випадково знаний дослідник французької ідентичності Фернан Бродель обрав для першого розділу своєї фундаментальної праці «Ідентичність Франції» досить промовисту назву «Нехай Франція зветься різноманіттям», немовби намагаючись обґрунтувати наявність культурного, соціального, економічного розмаїття різних просторів країни після тривалої політики асиміляції. Він запропонував також дуже вдалу метафору, порівнюючи історію з течією річки. Більшість бачить лише те, що відбувається на поверхні води, відстежує та аналізує поверхневі події і, відповідно, займається подією історією, наголошував вчений. Але той історик, який хоче зрозуміти логіку подій, мусить заглибитися в історію структур та *longue durée*. Саме широка перспектива, в якій відбуваються важливі цивілізаційно-культурні зміни, дає можливість не лише усвідомити сутність суспільно-політичних подій і трансформаційних процесів, а й збагнути цілісність історії, розпочати нескінченний процес пошуку себе та національної єдності [33]. Лише в перспективі «довгого тривання» можна оцінити позитивні й негативні результати просторових змін і репрезентувати ідентифікаційний ресурс суспільства — його історичну пам'ять, яка, за Ларисою Нагорною, є фундаментом формування національної, громадянської, соціокультурної ідентичності [34, с. 233–240].

Здається, що концептуальна модель *longue durée* якнайкраще підходить для аналізу тенденцій та етапів формування просторових ідентичностей на українських землях, простеження історичних паралелей у конструюванні ментальних кордонів і маркерів колективної пам'яті, з'ясування ідентифікаційних пріоритетів регіональних локалітетів — як в історичній ретроспективі, так і в сучасних соціотрансформаційних реаліях. На думку Сергія Плохія, сучасна Україна, якщо розглядати її з точки зору *longue durée* культурних напрямів, є

результатом взаємодії двох рухомих кордонів: один — між євразійськими степами та східно-європейським лісостепом, другий — між східним і західним християнством. «Рух цих кордонів, що відбувався протягом століть, привів до утворення унікального набору культурних рис, що сформували основи сучасної української свідомості» [3, с. 24]. Сподіваємося, що у започаткованому в Інституті історії України НАН України проекті «Україна: історичний простір ідентичності» вдасться за допомогою методологічного інструментарію просторової історії довести гіпотезу про те, що об'єктивна багатовимірність соціокультурного ландшафту України потребує її розгляду як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю та просторову ідентичність, що формувалася в рамках різних цивілізаційних систем.

Застосування інтердисциплінарної матриці просторового аналізу здатне забезпечити істотне просування в напрямі осмислення феномена територіальності, вибудови теоретико-методологічних основ просторової історії, простеження динаміки формування кордонів та погранич на українських землях, розуміння алгоритмів відцентрових та доцентрових процесів в українській історії. Цікавим завданням є аналіз впливу просторових чинників на видозміну культурного й етнічного ландшафту, формування ідентифікаційного коду і специфічного хронотопу української нації, своєрідність яких зумовлена численними територіальними змінами, колонізаційними та міграційними процесами, геополітичними практиками метрополій в ареалі українських етнічних земель. Лише на основі розуміння історичних шляхів формування хронотопу суспільства можна досягнути духовний та смисловий вимір історії, в центрі якої перебуває людина і яку вона принципово творить сама. Будь-який крок у напрямі наближення до сфери смислів може відбуватися лише через «брами хронотопів» (*gateways of chronotopes*), адже хронотопічність притаманна всім рівням організації життя суспільства.

Тривалий розвиток територій України в різних соціокультурних системах зумовив складний причинний зв'язок між поняттями «хронотоп» (ним позначається уособлення залежності буття людини від плину часу й попереднього розвитку) і «топохрон» (просторово-часовий континуум із пріоритетом простору). Застосування цих двох понять як аналітичних конструктів зумовлює можливість реалізації завдань проєкту — виявлення соціального сенсу української соціопросторової реальності як у цілому, так і в розрізі регіональних структур, та з'ясування залежності процесів формування просторової ідентичності від виробленої впродовж багатьох століть специфіки ментальності населення різних регіонів, яка складалася в умовах відособленості, «війн за спадщину» й розчленованості. Недооцінка ризикованого потенціалу варіативності ідентифікаційної специфіки українського суспільства здатна породжувати значні регіональні відмінності в ідентичнісних пріоритетах та дисбаланс соціально-економічного розвитку держави. Риторика, що лунає з приводу регіональних питань, усім відома, діапазон інсинуацій та міфотворчості щодо кордонів та простору України постійно збільшується. За відсутності солідного наукового підґрунтя і фундаментальних розвідок, які б чітко артикулювали позицію та репрезентували візію Інституту історії України НАН України, відповідати на ці виклики досить проблематично.

Отже, в умовах російсько-української війни проблема ідентифікаційного дистанціювання соціокультурного простору набуває стратегічного змісту. Простір та ідентичність перебувають у постійному процесі взаємовпливу: саме простір формує конфігурацію ідентичності, конструює її контури та зміст, окреслює риси відмінності від «іншого». Ідентичність, у свою чергу, чітко «вписує» індивіда в той чи інший соціокультурний простір, а ментальність формує ареал об'єктивних культурних маркерів, які фіксують суб'єктивні почуття та інтерпретації. Серед чинників, які впливають на структурування міжетнічних відносин та конструювання ідентичностей, особливе місце належить

історичним векторам просторової взаємодії та особливостям історико-культурного розвитку. Саме вони зумовлюють існування дихотомії «свій—чужий» та актуалізують практики протиставлення в ідентифікаційних системах. Різні ціннісні системи призводять до ефекту суспільної поляризації, появи «ліній розмежування» та формування простору міжетнічної соціокультурної дистанції. Мав рацію американський антрополог Джордж де Вос, коли застерігав: слід бути готовим до того, що роль історичних аргументів на користь поділу народів соціокультурними кордонами підвищуватиметься [35, с. 10—12].

Зрозуміло, що можливості історичної науки, як і влади, впливати на логіку ціннісних орієнтацій обмежені. Культурна багатоманітність, не кажучи вже про політичні й ідеологічні протистояння, тією чи іншою мірою вступає у конфлікт з інтеграційними тенденціями. Але у кожного соціуму є запас загальносоціальних цінностей, які здатні його об'єднувати. Активізувати соціокультурну динаміку соціуму під силу саме тим структурам, які ефективно використовують механізми легітимації й пропаганди універсалістських цінностей і загальногромадянських підходів. Можливо, концепт «співпросторовості» стане стимулом інтересу до «перехідних», динамічних, прикордонних просторів, допоможе розібратися в причинах появи різних історичних траєкторій розвитку регіонів та здійснити реінтерпретацію базових категорій європейської історії крізь призму територіальності. По суті, це заклик до переосмислення всього історичного процесу — з простеженням його залежності від тих історичних та інтелектуальних традицій, які досі не могли претендувати на універсальну значущість, а тому залишалися в тіні.

Драматичні колізії життя свідчать про різке загострення конфліктності у відносинах між країнами, посилення впливу на усталені безпекові детермінанти культурно-етнічних суперечностей та пов'язаних з ними геополітичних, національних та регіональних проблем. Джерела цих протиріч загальновідомі і сподіватися на «діалог цивілізацій» щонайменше наївно.

Логіка виживання вимагає від кожної країни вироблення власних алгоритмів суспільної взаємодії, ґрунтованих на усвідомленні самоцінності своєї культури і способів самоорганізації. Результативність відповідей на безпекові виклики великою мірою залежить від спільних та зважених дій політиків і науковців. Своєчасне виявлення наявних проблем та запобігання можливим загрозам національній безпеці, посилення захисту національних інтересів в умовах сучасної безпекової ситуації, прогнозування тенденцій розвитку безпекового середовища мають завжди перебувати серед стратегічних пріоритетів державної політики. Основна мета національної безпеки в умовах глобалізації має зводитися до створення й підтримання умов для реалізації інтересів держави, що ґрунтуються на принципах національної ідентичності. Недосформованість національної ідентичності в Україні — це той чинник, який суттєво перешкоджає протистоянню глобалізаційним та безпековим викликам.

Хоча ритми історії визначаються часом, простір відіграє в ній роль об'єктива, значення якого усвідомлюється тим більше, чим сильні-

ше дають про себе знати «шрами історії». Історичні події, війни та конфлікти зумовлюють формування стратегій територіальної політики, спадкоємність політичних і соціальних моделей життя. Чи мав рацію Фернан Бродель, який зазначав, що простір охоплює всі реальності історії, які мають територіальну протяжність, а отже, всі держави, суспільства, культури піддаються концептуалізації у просторовій парадигмі? Вирішення цього питання неможливе без уважного розгляду основних параметрів територіалізації сучасного світу і моделювання «когнітивної матриці» просторової історії. Лише за таких умов буде знайдено методологічний ключ для відповіді на головний виклик XXI століття — виклик гіпертрофованих до небезпечної межі й украй політизованих культурно-цивілізаційних розмежувань та конфліктів ідентичностей. Адекватна реакція на мілітарно-просторові виклики стає індикатором цивілізованості та конкурентоспроможності держав, і саме це підживлює впевненість у тому, що українська ідентичність не «загубиться» і не «розгубиться» перед потужним натиском глобалізації.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. Koselleck R. *Chasovi plasty. Doslidzhennia z teorii istorii*. Kyiv, 2003 [in Ukrainian]. [Козеллек Р. *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*. Пер. з нім. В. Шведа. Київ: Дух і Літера, 2006. С. 98–103.]
2. *Ukrainskyi Multyfrontyr. Nova skhema istorii Ukrainy (neolit — pochatok XX stolittia)*. Kharkiv, 2024 [in Ukrainian]. [Український Мультифронтір. *Нова схема історії України (неоліт — початок XX століття)*. Упор. С. Громенко. Харків: Фабула, 2024.]
3. Plokhyy S. *Brama Yevropy. Istoriia Ukrainy vid skifs'kykh voien do Nezalezhnosti*. Kharkiv, 2021 [in Ukrainian]. [Плохий С. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*. Харків: КСД, 2021.]
4. Vermenyuch Ya.V. *Terytorialna identychnist ukrainskoho pohranychchia: istorychni vytoky ta heopolitychni vplyvy*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian]. [Верменич Я.В. *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витoki та геополітичні впливи*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019.]
5. Betlii O. Istoryk na pozovakh iz prostorum, abo chy mozhlyva synkhronizovana istoriia. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*. 2012. **16-17**: 132–151 [in Ukrainian]. [Бетлій О. Історик на позовах із простором, або чи можлива синхронізована історія. *Український гуманітарний огляд*. 2012. Вип. 16-17. С. 132–151.]
6. Brekhunenko V., Boyko P., Zayats A. *Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uivavlenn ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI–XVIII)*. Lviv-Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. *Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)*. Львів-Київ, 2023.]

7. Yekelchuk S. Spatial History: A Ukrainian Perspective. *Folk Art and Ethnology*. 2018. (5): 59–65.
[Єкельчук С. Просторова історія: українська перспектива. *Народна творчість та етнологія*. 2018. № 5. С. 59–65].
8. Freedman L. *Strategy: A history*. New York: Oxford University Press, 2013.
9. Lipkan V.A. The framework of categories and concepts of the strategy of state infrastructure policy of Ukraine. *Regional Studies*. 2021. (27): 55–62. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.27.9>
[Ліпкан В.А. Понятійно-категоріальний апарат стратегії державної інфраструктурної політики України. *Регіональні студії*. 2021. № 27. С. 55–62.]
10. Ferguson Y.H., Mansbach R.W. *Remapping global politics. History's revenge and future shock*. Cambridge University Press, 2004. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491344>
11. Soja E.W. *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. New York: Verso, 1989.
12. Lefebvre H. *State, space, world: selected essays*. Minneapolis-London: University of Minnesota Press, 2009.
13. Baudrillard J. *Fatalni stratehii*. Lviv, 2010 [in Ukrainian].
[Бодріяр Ж. *Фатальні стратегії*. Львів: Ріпол Класік, 2010.]
14. Schlögel K. *In space we read time: on the history of civilization and geopolitics*. University of Chicago Press, 2003.
15. Koselleck R. *Mymle maybutnye: pro semantyku istorychnoho protsesu*. Kyiv: Dukh i Litera, 2005. P. 350–375 [in Ukrainian].
[Козеллек Р. *Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу*. Київ: Дух і Літера, 2005. С. 350–375.]
16. Allemann D., Jager A., Mann V. (eds) *Conceptions of space in intellectual history*. London: Routledge, 2020.
17. Warf B., Arias S. (eds) *The spatial turn: interdisciplinary perspective*. London: Routledge, 2009.
18. Howkins J. *The creative economy: how people make money from ideas*. London: Penguin, 2013.
19. O'Tuathail G. Understanding critical geopolitics: Geopolitics and risk society. *Journal of Strategic Studies*. 1999. 22(2/3): 107–124. <https://doi.org/10.1080/01402399908437756>
20. *Kultura istorychnoi pam'ati: yevropeyskyi ta ukraïnskyi dosvid*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/culture_of_historical_memory_163.pdf
[*Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*. Київ: ІПіЕНД, 2013.]
21. Vehesh M., Ostapets Yu. *Svit politolohii*. Uzhhorod, 2006 [in Ukrainian].
[Вегеш М., Остапєць Ю. *Світ політології*. Ужгород: Вид-во УЖНУ, 2006.]
22. Spykman N.J. *The geography of the peace*. New York: Harcourt, 1944.
23. Hall S., du Gay P. Introduction: who needs «identity». In: *Questions of cultural identity*. London: Sage Publications, 1996. <https://doi.org/10.4135/9781446221907.n1>
24. Gadamer H.-G. *Hermenevtyka i poetyka*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Гадамер Г.-Г. *Герменевтика і поетика*. Київ: Юніверс, 2001.]
25. Kaldor M. *New and old wars: organized violence in a global era*. Stanford University Press, 2012.
26. Parakhonskiy V.O., Yavorska H.M. *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Monografiya_Ontologiya_print.pdf
[Парахонський В.О., Яворська Г.М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ: НІСД, 2019.]
27. Smith E. *Natsionalna identychnist*. Kyiv, 1994 [in Ukrainian]. <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm>
[Сміт Е. *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 1994.]
28. Nosova H.Yu. Spatial identities of the modern and postmodern epoch. *Scientific Notes of Ostroh Academy National University, "Philosophy" Series*. 2018. 21: 8–16. <https://doi.org/10.25264/2312-7112-2018-21-8-16>
[Носова Г.Ю. Просторові ідентичності епохи модерну і постмодерну. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. Філософія*. 2018. № 21. С. 8–16.]
29. Proshansky H.M., Fabian A.K., Kaminoff R. Place-identity. Physical world socialization of the self. *Journal of environmental psychology*. 1983. 3(1): 57–83. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(83\)80021-8](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(83)80021-8)
30. Gukalova I.V. Spatial identity of population in the mainstream new lines of research in human geography. *Ukrainian Geographical Journal*. 2015. (4): 24–30. <https://doi.org/10.15407/ugz2015.04.024>
[Гукалова І.В. Просторова ідентичність населення в руслі нових напрямів дослідження у суспільній географії. *Український географічний журнал*. 2015. № 4. С. 24–30.]
31. Anderson B. *Uavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo poходження й поширення natsionalizmu*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian]. <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>
[Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика, 2001.]
32. Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. Ratification by the Verkhovna Rada of Ukraine [in Ukrainian]. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/952_008

- [Конвенція ЮНЕСКО про охорону і заохочення розмаїття форм культурного самовираження. Ратифікація Верховної Ради України.]
33. Braudel F. *Identychnist Frantsii*. Book 1 Prostir ta istoriia. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Бродель Ф. *Ідентичність Франції*. Кн. 1. Простір та історія. Київ: Вид-во Жупанського, 2013.]
34. Nahorna L. *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii*. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
<http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6497-7/978-966-02-6497-7.pdf>
[Нагорна Л. *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012.]
35. Romanucci-Ross L., De Vos G. (eds) *Ethnic identity. Creation, conflict and accommodation*. New York: AltaMira Press, 1995.

Valery A. Smoliy

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

Yaroslava V. Vermenych

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

HISTORICAL SPACE AS A MARKER OF IDENTITY: RESEARCH STRATEGIES OF SOCIO-HUMANITIES IN THE CONTEXT OF FORMATION OF THE SECURITY ENVIRONMENT OF UKRAINE

The article foregrounds the methodological strategies of researching the Ukrainian socio-cultural space as the basis of national identity and the basic element of the construction of consolidating symbols and values, which is a powerful driving force of historical progress. The authors examine the influence of spatial factors on the formation of the identification code and chronotope of the Ukrainian nation, the specifics of which is due to numerous territorial changes, colonization and migration processes, and geopolitical practices of metropolises in the area of Ukrainian ethnic lands. In the context of the use of conceptual paradigms of spatial history, the article presents the strategic potential of new spatial thinking, which is based on the detection of geopolitical risks of historical experience and the possibility of timely response to them. Modern territorial conflicts create security challenges for states, the effectiveness of responses to which largely depends on the joint and balanced actions of politicians and scientists. The problem of identification distancing of the socio-cultural space, timely detection of threats to national security and their prevention, strengthening the protection of national interests, and forecasting trends in the development of the post-war security environment should be strategic priorities of Ukraine's state policy.

Keywords: historical space, borders, spatial identity, spatial history, geostrategic discourse, security environment.

Cite this article: Smoliy V.A., Vermenych Ya.V. Historical space as a marker of identity: research strategies of socio-humanities in the context of formation of the security environment of Ukraine. *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (11): 3–19. <https://doi.org/11.15407/visn2024.11.003>